

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

УДК - 323.2.

Мартинюк Р. С.

ПЕРЕЖИТКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЯК НЕГАТИВНИЙ ЧИННИК У РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано вплив чинників, успадкованих від радянської державно-правової теорії і практики, що негативно впливають на реалізацію Конституції України. Показано зв'язок положень марксистського класового вчення, побудованої на цій ідеологічній основі радянської державно-правової теорії і практики та численних втрат (психологічних, світоглядних, політичних, економічних тощо) у житті українського суспільства. Серед наслідків - аполітичність, правовий нігілізм, низький рівень політичної і правової свідомості й культури громадян, зокрема державних службовців. Наголошується, що тільки формування нового типу суспільної політичної й правової свідомості може забезпечити кардинальні зрушення в побудові реальної демократії та правової держави в сучасній Україні.

Сутнісними, ключовими принципами правої держави вважають визнання й дотримання невідчужуваних прав людини та верховенства права й правових актів [1]. У статті 1 чинної Конституції України державу проголошено демократичною, соціальною і правовою, а в наступних статтях конкретизовано це загальне положення. Особливе значення тут мають статті 3 і 8 Основного закону, в яких окреслено конституційний масштаб державно-правових відносин [2]: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3); «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (ст. 8).

Однак дотримання зазначених меж і змістовного спрямування діяльності держави є можливим лише за наявності відповідного рівня правової культури суспільства.

Правова держава юридичне ґрунтується на законності у процесі реалізації й захисту прав громадян. Втім, її утвердження стає можливим

лише за умови дотримання законів і підзаконних актів, створення атмосфери законслухняності й стабільного правопорядку. Такий правопорядок не може бути забезпечений без надання відповідних гарантій, що зумовлені не лише політичними й економічними, а й моральними та духовними факторами суспільного життя, які в демократичному суспільстві в певному сенсі виконують роль права [3]. Саме відповідні світоглядні установки, моральні позиції громадян можуть створити те необхідне психологічне тло, здатне забезпечити високий рівень законслухняності та правопорядку. Здійснення цих умов зробить зайвим посилення адміністративного контролю в усіх галузях суспільного життя для забезпечення суспільного порядку й ефективного управління. Водночас це дозволить встановити обмеження адміністративних повноважень такою мірою, щоб виключити зловживання ними, а також уникнути незаконного обмеження громадянських свобод. Як слушно зазначає відомий сучасний російський політолог К. Гаджієв, «коли припиняють діяти внутрішні зобов'язання, в дію вступають зовнішні чинники, покликані забезпечити організаційні принципи. Існує закономірність: чим менше ми спроможні контролювати свої внутрішні схильності, тим більша ймовірність їх приборкання і обмеження всупереч нашій волі й бажанням. Якщо в суспільстві панує нетерпимість, анархія, хаос, "війна всіх проти всіх", то рано чи пізно

¹ Мартинюк Р. С., 2003

це завершується встановленням тієї чи іншої форми диктатури, яка, у свою чергу, веде до повного придушення всіх проявів свободи» [4]. Стає очевидним, що в умовах зростання нестабільності й хаотичності суспільних відносин держава «рефлекторно» посилює адміністративний контроль у відповідних сферах цих відносин.

У цьому контексті ключовим моментом в утвердженні правової держави в Україні є реалізація й дотримання Конституції. На жаль, і досі втілення й дотримання Основного закону життя держави залишається проблемою. Ця практично-політична проблема потребує теоретичного осмислення, аналізу не лише з суто юридичних, а й із ширших соціальних позицій, її слід досліджувати не тільки в державно-правовому, а й у політологічному та соціологічному аспектах, адже конституція як форма соціально-політичної регламентації характеризується не лише юридичними параметрами. Отож, оцінка втілення й дотримання цих регламентів у діяльності державних структур не може бути здійснена лише за допомогою юридичного інструментарію науки конституційного права. Тут, безумовно, потрібні політологічні оцінки, соціологічні дані, які могли б характеризувати процес дотримання норм Конституції [5].

Поширеною є думка, що ухвалення нової Конституції України має започаткувати нову правову тенденцію, яка полягає у правовому оформленні державної влади, використанні конституційного права у трансформаційних політичних процесах, утвердженні демократичних форм державного владарювання. Однак найдемократичніші положення Конституції залишаються фікцією, якщо вони розходяться з політико-правовими реаліями, не здійснюються на практиці. Через це характер Основного закону України не можна оцінювати виключно за його формальним змістом. Така оцінка має базуватись також на тому, як положення Конституції реалізуються у суспільних відносинах. Саме ступінь їх втілення у життя, у практику повсякденної діяльності державних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і громадян є головним показником реального характеру Конституції. У цьому плані можна говорити про те, що реалізація Конституції являє собою спосіб її фактичного існування, реального буття [6].

Суспільно-політичне життя України після прийняття чинного Основного закону характеризується не тільки певними здобутками у державно-правовій сфері, а й низкою проблем, пов'язаних,

зокрема, зі становленням сучасного конституціоналізму. В перехідний період становлення конституційного ладу в Україні чітко виявляє себе відмінність формального та реального змісту Основного закону та інших конституційних актів, адекватність і неадекватність відображення в Конституції реальних економічних і соціально-політичних процесів, що відбуваються в суспільстві [7]. Саме в цей період питання дотримання норм Конституції набуває особливої актуальності, адже там, де не забезпечено верховенства закону, не можна говорити про ефективність і дієздатність державно-політичних інститутів, про їхню цілковиту легітимність [8].

Слід визнати, що потенціал Конституції України ще не спрацьовує належним чином. Утвердження принципів правової конституційної держави в Україні супроводжується суттєвими труднощами, оскільки вимагає кардинальної зміни усталених стереотипів праворозуміння, відмови від командно-адміністративних методів управління, які є, по суті, відображенням деформації норм права і моралі, здійсненої в радянський період [9], подолання суб'єктивізму та правового нігілізму, породженого перш за все втратою довіри громадян до законодавця [10]. В ідеологічному аспекті усі ці зміни мають супроводжуватися відмовою від тих догм, які досі ще не зжиті у сфері прав людини [11].

Нігілістичні установки були характерною ознакою радянської політико-правової системи [12], розуміння права в науковій літературі радянського періоду було економічно і соціальне детермінованим - залежним від економічного «базису», підкреслювався його надбудовчий характер і класова природа. Марксистська традиція виходила із тези, що суспільне буття (в основі якого лежить певний тип виробничих відносин) визначає суспільну свідомість як надбудовне явище. Продуктом цього напряму мислення став діалектичний чи економічний матеріалізм - теорія, за якою соціальний розвиток залежить від еволюції сил економічного виробництва. «У кожну історичну епоху домінуючий спосіб економічного виробництва та обміну і з необхідністю обумовлена ним побудова суспільства утворюють основу, на якій ґрунтується політична історія цієї епохи та історія її інтелектуального розвитку, основа, виходячи з якої вона тільки і може бути пояснена», - так формулював Ф. Енгельс основне положення марксистської соціальної теорії [13].

Марксистське негативно-комуністичне ставлення до приватної власності повністю поши-

рюється й на всі надбудовні явища (право, державу), викликані до життя приватновласницьким способом виробництва, який вони оформлюють та обслуговують. Показовим у цьому відношенні є марксистське сприйняття природних, невідчужуваних прав людини. Усі «самоочевидні істини» про права людини проголошуються фіктивними аргументами класу, що контролює суспільство й експлуатує підкорені класи. Середній клас раціонально витлумачив і освятив свої цілі в ім'я прав людини, які він характеризував як одвічні й самоочевидні природні істини. Однак в марксистському розумінні політичні й громадянські свободи не є правами людини; це права середнього класу. Відповідно й закон - це збірка правил на підтримку того, що експлуаторський клас називає своїми правами [14].

Пролетарська революція, головне завдання якої - знищити приватну власність і закласти основи суспільства без класових відмінностей, має, мовляв, позбавити «природні та невідчужувані права» поваленого класу буржуазії будь-якого соціального значення. Маркс і Енгельс з цього приводу зазначали: «Але не сперечайтесь з нами, оцінюючи при цьому скасування буржуазної власності з точки зору ваших буржуазних уявлень про свободу... право тощо. Ваші ідеї самі є продуктом буржуазних виробничих відносин та буржуазних відносин власності, точнісінько так само, як ваше право є лише оформлена в закон воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу» [15]. Таким чином, у марксистському розумінні права історично перехідні сторони його змісту сприймалися як його сутність, а власне право отримувало негативну оцінку як інструмент насильства, соціальне зло, що підлягає знищенню.

Згідно з комуністичною доктриною, будь-яке «небуржуазне» право є принципово неможливим. У практичній дійсності комуністичне заперечення приватної власності, соціалістичне усуспільнення у вигляді соціалістичної власності, встановлення диктатури пролетаріату означали знищення основ будь-якого права, права взагалі [16]. Загалом у контексті марксистського історико-економічного матеріалізму та в цілому соціальної філософії марксизму право як обумовлена надбудовна форма не має власної сутності, власної цінності, власної історії. Знищення приватної власності, по суті, визначає долю права [17].

Відповідним було і марксистське осмислення соціального призначення та історичної ролі інсти-

туту держави. «Політична влада у власному розумінні слова - це організоване насилля одного класу для придушення іншого», а тому, «коли у процесі розвитку зникнуть класові відмінності й усе виробництво зосередиться в руках асоціації індивідів, тоді публічна влада втратить свій політичний характер». І далі: «Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе на панівний клас і як панівний клас силою скасовує старі виробничі відносини, то разом із цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу» [18]. Інакше кажучи, інститут держави, виконавши свою історичну та соціальну місію, еволюціонувавши до свого логічного кінця, має зникнути.

Такі висновки потребують логічного доповнення відповіддю на ще одне важливе запитання. Якщо в результаті зміни виробничих відносин, що формують відповідний базис, зміні підлягає і такий похідний надбудовний інститут, як право, то що в умовах комуністичної формації має статися з правосвідомістю як «сферою свідомості, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань та оціночних ставлень до права... соціально-правових установок та ціннісних орієнтацій» [19]? Автори теорії класової боротьби дають опосередковану відповідь і на це запитання: «Комуністична революція є найбільш рішучим розривом із успадкованими від минулого відносинами власності; не дивно, що в процесі свого розвитку вона рішуче пориває з ідеями, успадкованими від минулого». Що ж до останніх, то «...хоч би яких форм вони набували, експлуатація однієї частини суспільства іншою є фактом, спільним для всіх минулих століть. Не дивно тому, що суспільна свідомість усіх століть, попри всю різноманітність і всі відмінності, рухається в певних спільних формах, у формах свідомості, які цілком щезнуть лише з остаточним зникненням протилежності класів» [20].

Яскраву ілюстрацію розвитку марксистського розуміння сутності, соціальної ролі та історичного призначення нової, радянської державності можна знайти на сторінках роботи Й. Сталіна «Про основи лєнінізму», де автор стверджує: «тільки радянська форма держави» була безпосередньо покликана і «здатна підготувати те відмирання державності, яке є одним з основних елементів бездержавного комуністичного суспільства» [21]. «Радянську владу» Сталін ро-

зуміє як «державну форму диктатури пролетаріату». Визначаючи ж поняття «диктатури пролетаріату», Сталін демонструє розуміння суті радянської державності: здійснення державної влади як «насилства, не обмеженого законом» [22].

Ідеологічні установки доведених до крайнощів антиетатизму та правового нігілізму, притаманні марксистській теорії класової боротьби, наклали глибокий відбиток на зміст радянської державно-правової теорії і практики, зумовили, зокрема, те, що до кінця 1970-х років радянські вчені трактували правосвідомість як одну з форм політичної свідомості, що повністю залежить від останньої [23]. Поняття права в радянській правовій теорії тлумачилося в контексті тоталітарних стратегічно-політичних цілей, що регламентували суспільні відносини, грубо ігноруючи реальні соціальні потреби. Це стало причиною поширення в нашому суспільстві тотального правового нігілізму, який виражається у формуванні суспільній та індивідуальній свідомості стійкого зневажливого ставлення до права, установки на досягнення соціальних цілей неправовими засобами, на мінімальне їх дотримання, у відсутності солідарності з правовими принципами, дотриманні їх виключно під загрозою примусу чи з корисливих міркувань [24]. Поширеність правового нігілізму в радянській правовій теорії та практиці свідчили про те, що держава, як керівна система в суспільстві, нехтувала правом взагалі або використовувала його виключно як засіб придушення індивідуальної волі, що фактично зводило нанівець соціальну роль правосвідомості.

Розвинута правосвідомість є однією з найважливіших передумов утвердження правових відносин як між окремими індивідами, так і між індивідами та державою. Р. Циппеліус про це говорить так: «Якщо совість і переконання індивідів постають як безумовна основа тих моральних принципів, які існують у їхній свідомості, то це означає також, що кожна людина є для іншої тією моральною інстанцією, на яку повинні зважати всі. У сфері держави та права такі правові уявлення стають головною передумовою збереження демократичного характеру державності, яка ґрунтується на тому, що всі члени суспільства мають однакову моральну компетентність брати участь в обговоренні суспільних проблем, зокрема тих, які стосуються питань права та справедливості, або принаймні бути учасниками прийняття особливо важливих

рішень. Маючи таку громадську підтримку, відкрите суспільство прагне до того, щоб головні принципи його рішень, пов'язаних зі справедливістю, стали переконаннями всіх громадян» [25]. Моральна й інтелектуальна компетентність громадян у прийнятті політичних рішень та створенні норм позитивного права, як соціальна основа правової державності, завжди виступатиме протидією державному свавіллю [26]. Однак очевидно, що зазначена компетентність, яка легітимізує право громадян на участь у прийнятті політичних рішень та створенні норм законодавства, є неможливою без високого рівня правосвідомості та, відповідно, правової культури.

Спотворення принципу конституціоналізму в радянські часи зумовило поверхове ставлення до природи основного закону, його стереотипне й нігілістичне сприйняття суспільством. Однак, як зазначав Френсіс Фукуяма, політичні пріоритети лежать у сфері свідомості, а зміст державної політики визначається відповідною формою свідомості, що їй передує і завдяки якій перша тільки й можлива [27]. Ці думки перегукуються з ідеєю М. Вебера про те, що політичний та правовий устрій суспільства - лише реакція на його внутрішню потребу діяти відповідно до певного морального обов'язку [28]. В такому розумінні державне законодавство, відображаючи правосвідомість суспільства, має нормативне визначати систему соціальних цінностей цього суспільства. Адже не суспільство ґрунтується на законі, а навпаки, закон черпає свою силу в суспільстві, в його звичаях, традиціях, політичній практиці. Водночас і право підтримується суспільною свідомістю, дотримання права входить до її моральних цінностей.

Саме відмова в часи радянської державності від правових принципів та ідей, що знайшли втілення в демократичній конституційно-правовій теорії і практиці, обернулася для українського суспільства важкими політичними, соціальними і моральними втратами. Правова незахищеність людини, політичної системи та її структурних складових від свавілля тоталітарної влади стала однією з головних причин тяжких злочинів останньої проти свого народу. Однак закономірно, що сучасна вітчизняна конституційна нормотворчість була започаткована в цілому на основі старих, уже традиційних стереотипних підходів до державно-правових явищ [29] і в умовах нігілістичного ставлення широкого суспільного загалу, ба навіть фахівців до феномену конституції як нормативно-правового акта, наділеного

вищою юридичною силою. Деформації правового мислення і правосвідомості проявляються не тільки у значній частині громадян України, а й у посадових осіб вищих ешелонів влади. У цьому відношенні суттєвим є те, що сучасній українській юридичній науці ще не вистачає людського виміру політики і права [30].

Зазначена проблема зумовлена невідповідністю «праворозуміння, що формувалося та складалося у більшості представників української юридичної еліти в радянський період, вимогам та реаліям сьогодення» [31]. Вузконормативний підхід до визначення права, який ґрунтується на уявленні, що право - це норми поведінки, викладені

в законах та інших нормативних актах, встановлені й забезпечувані примусовою силою державної влади, ще й досі знаходить своїх прихильників. Основний Закон України визначає людину як вищу соціальну цінність. Однак сформований у радянський період позитивістський тип праворозуміння, досить поширений серед української правової еліти, не передбачає визнання прав людини як реального критерію, що детермінує діяльність органів державної влади [32], а це об'єктивно підриває авторитет основного закону держави і є безпосередньою причиною його поверхового сприйняття багатьма державними службовцями та суспільством в цілому.

1. Лукашева Е. Правовое государство // Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсисянца.- М.: НОРМА-ИНФРА.М, 1999.- С. 676.
2. Стефанюк В. Адміністративне право та адміністративно-правовий захист // Право України.- 2001.- № 12.- С. 4.
3. Прудников А., Андриашин Х. Административно-правовое обеспечение прав и свобод человека и гражданина.- М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.- С. 20.
4. Гаджиев К. Политическая философия.— М.: Экономика, 1999.- С. 286.
5. Тодьба Ю. Конституция Украины: проблемы теории и практики.- Х.: Факт, 2000.- С. 335.
6. Козюбра М. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України // Українське право.- 1996.— №3.- С. 4.
1. Марченко М. Сравнительное правоведение.— М.: Зерцало.- С. 497.
8. Гаджиев К. Политическая философия.— М.: Экономика, 1999.- С. 146.
9. Кудрявцев В. Я. Механизмы социальной деформации // Вопросы философии,- 1989.- № 11.- С. 9.
10. Боботов С., Варламова Й., Лазарева й др. Теория права и государства.- М., 1996.- С. 225.
11. Кудрявцев В., Лукашева Е. Новое политическое мышление и права человека // Вопросы философии.- 1990.- № 5.- С. 4.
12. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії,- К.: Основи, 1994.- С. 84, 85.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. Предисловие к английскому изданию 1884 года.- М.: Политиздат, 1985.- С. 11.
14. Себайн Дж., Торсон Т. История политической думки.- К.: Основи, 1997.- С. 681.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии.- М.: Политиздат, 1985.- С. 42.
16. Нерсисянц В. Общая теория права и государства.— М.: НОРМА-ИНФРА, 2000.- С. 151, 153.
17. Нерсисянц В. Философия права.- М.: НОРМА-ИНФРА, 1999.- С. 113.
18. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии.- М.: Политиздат, 1985.- С. 47.
19. Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева.- М.: Юристъ, 2000.- С. 243.
20. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии.- М.: Политиздат, 1985.- С. 45, 46.
21. Сталин Й. Питання ленінізму.— К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947.- С. 29.
22. Там само.- С. 25.
23. Лукашева Е. Социалистическое правосознание и законность.- М., 1973.- С. 90, 91.
24. Гойман В. Правовой нигилизм: пути преодоления // Советская юстиция.- 1990.- № 9.- С. 3.
25. Циппелиус Р. Філософія права.— К.: Тандем, 2000.- С. 126.
26. Токвіль Алексіс де. Давній порядок і Революція. - К.: Юніверс, 2000.- С. 10.
27. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии,- 1993,- № 3.- С. 137, 139.
28. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму.— К.: Основи, 1994.- С. 28, 29.
29. Селіванов В. Розмежування і взаємодія публічного і приватного права в системі права України // Право України.- 1996,- № 12.- С. 30.
30. Бабкін В. Соціальна держава та захист людини // Правова держава.- К., 1998,- Вип. 9.- С. 3.
31. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини,- 1999,- № 2,- С. 221.
32. Дворкін Р. Серйозний погляд на права,— К.: Основи, 2000.- С. 12.

R. Martyniuk

THE SOVIET STATE LAW THEORY AND PRACTICE REMNANTS AS A NEGATIVE FACTOR OF THE UKRAINIAN CONSTITUTION IMPLEMENTATION

The influence of negative factors that were inherited from the Soviet government legal theory and practice on the process of realization of the Constitution of Ukraine are analyzed in the article.

The main object of investigation is the theoretical principles of Marxist class theory and Soviet government theory, that was built on its basis, and practice as phenomena the establishment of which in Soviet political-legal reality resulted for Ukrainian society in important psychological, political,